*Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
*Journal of Theology Faculty of Bulent Ecevit University*
*ISSN: 2148-3728 e-ISSN: 2148-9750 BEUİFD, Aralık-December 2025, 12 (2): 497-518*

# Kur'ân'da Yer Alan Tefsirî Cümlelerin Fonksiyonu ve Anlam Boyutu

# *The Function and Semantic Dimension of Exegetical Sentences in the Qur'ân*

**Mehmet Zeki DOĞAN**

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı*
*Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Theology Department of Tafsir*
*Van / Türkiye*
*mehmetzekidogan@yyu.edu.tr*
*ORCID: 0000-0003-3328-7565*

**Mehmet Halil ÇİÇEK**

*Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı*
*Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Theology Department of Tafsir*
*Ankara / Türkiye*
*mhcicek@aybu.edu.tr*
*ORCID: 0000-0002-0682-6706*

**Makale Bilgisi / *Article Information***

**Makale Türü / *Article Types*** **:** Araştırma Makalesi / *Research Article*
**Geliş Tarihi / *Received*** **:** 23.08.2025
**Kabul Tarihi / *Accepted*** **:** 02.10.2025
**Yayın Tarihi / *Published*** **:** 30.12.2025
**Yayın Sezonu / *Pub Date Season*** **:** Aralık-*December*
**Cilt / *Volume*:** 12 • **Sayı / *Issue*:** 2 • **Sayfa / *Pages*:** 497-518

**Atıf / *Cite as***
Doğan, Mehmet Zeki, Çiçek, Mehmet Halil. Kur'ân'da Yer Alan Tefsirî Cümlelerin Fonksiyonu ve Anlam Boyutu. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2025), 497-518.

**Doi:** 10.33460/beuifd.1771209

**İntihal / *Plagiarism***
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
*This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.*

**Yayın Hakkı / *Copyright*©**
Yazarların dergide yayınlanan çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.
*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

***Öz:*** *Kur'ân-ı Kerîm, Arap dilinin belâgat açısından en yüksek değere sahip olan bütün üslûp ve ifâde biçimlerini mükemmel bir şekilde kullanır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, Arap dilinin edebî kudretini aksettiren ifâde kalıplarına, cümlelerin incelikli tertip ile tasniflerine, farklı lehçelerine, edebiyat ve belâgat erbabının hayranlık duyacağı derecede eşsiz bir üslûpla bir araya getirir. Bu üslûplardan biri kelimelerin nahiv kuralları çerçevesinde belirli düzen içinde bir araya gelerek tam yargı veya anlam bildiren cümlelerdir. Cümleler*

*de müfretle te'vil edilip edilmemeleri; başka bir cümlenin unsuru olup olmamaları açısından iki gruba ayrılır. Başka bir cümlenin unsuru olarak yer almayan cümlelere, i'râbta mahalli olmayan cümleler denir. İstitrâd, methetme, uyarma, hatırlatma, tehdit, delil getirme, gerekçelendirme, karşılaştırma, tekrar, ta'rîz, işaret ve cevap verme gibi nedenlerle terkipte yer alan i'râbta mahalli olmayan cümlelerin pek çok çeşidi vardır. İ'râb açısından mahalli bulunmayan önemli cümlelerden biri de tefsirî cümlelerdir. Ancak müfesser/tefsir edilen cümlenin i'râbta mahalli olup olmaması durumu değiştirmemektedir. Diğer bir ifâdeyle tefsir edilen cümlenin i'râbta mahalli olsa da tefsirîye (müfessir) cümlenin i'râbta mahalli olmaz. Arapça metinlerde icra edilen tefsir/açıklama faaliyeti ise üç biçimde gerçekleştirilir. Birincisi, açıklayıcı unsur bir müfretle icra edilir. Yani tefsir eden bileşik değil; müfret (tekil) bir lafızdan oluşur. İkincisi, cümle olmadığı halde mürekkep/birleşik olan bir ifâde ile tefsiri yapılır. Üçüncü ise açıklamanın bir cümle aracılığıyla tefsir edilir. Tefsirî cümleler de dört gruba ayrılır. Birinci grup, "ey" edatıyla yapılan tefsirî cümlelerdir. İkinci grup "en" edatıyla yapılan tefsirî cümlelerdir. Üçüncü grup de "ey" ve "en" gibi tefsir edatı bulunmayan tefsirî cümlelerden oluşur. Dördüncü grup ise إي (izâ) edatıyla yapılan tefsirî cümlelerdir. Kur'ân-ı Kerîm'de "ey" edatıyla birlikte gelen hiçbir tefsirî cümle bulunmamaktadır. Ancak onda ya edatsız ya da "en" edatıyla gelen tefsirî cümleler yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan tefsirî ifâdelerin değişik versiyonları vardır. Bunların bir kısmı kısmı cümle, bir kısmı cümle değildir. Cümle olarak gelen tefsirî ifâdeler de iki kısmı ayrılır. Bir kısmı cümleyi tefsir eden ifadelerdir. Diğer bir kısmı ise cümle olmayan bir ifâdeyi tefsir eder. Başka bir ifadeyle Kur'ân'da tefsir edici olarak gelen ifâdelerin hepsi cümle olmadığı gibi tefsir edilenlerin de tamamı cümle değildir. Keza bir kısmı tefsir etme vazifesini görse bile i'râb yönünden tefsirîye cümle değil; hal, sıfat, matûf ve bedel gibi başka bir ma'mul de olabilir. Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında önemli bir konuma sahip olan tefsirî ifâdelerin işlevini ve manaya katkısını daha iyi anlayabilmek için ilk önce çalışmamızda tefsirî cümlelerin kavramsal çerçevesi ele alınmaktadır. Akabinde de tefsirî cümlelerin çeşitleri ve onların i'râb durumu sistematik bir biçimde incelenmektedir. Nihâyetinde ise Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan tefsirî cümlelerin çeşitleri ayrıntılı olarak ele alınmakta ve konuyla ilgili âyetlerin genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Böylece çalışmamızda, Kur'ân-ı Kerîm'deki tefsir edici cümlelerin genel bir görünümünü ve özetini sunmanın yanı sıra, bu cümleleri belli başlı kategorilere ayırarak tefsirî cümlelerin işlevi ve anlam boyutu detaylı bir şekilde ortaya konulmaktadır.*

***Anahtar Kelimeler:*** *Tefsir, Kur'ân, Cümle, Mu'tarıza, Tefsirî Cümle*

***Abstract:*** *The Qur'an employs, with utmost perfection, all stylistic and expressive forms that possess the highest rhetorical value in the Arabic language. Indeed, it brings together the expressive patterns that reflect the literary power of Arabic, the refined arrangement and classification of sentences, its various dialects, and an unparalleled style that evokes admiration among scholars of literature and rhetoric. One of these stylistic forms is the sentence, which conveys a complete judgment or meaning through the structured combination of words in accordance with syntactic rules. Sentences are classified into two categories depending on whether they can be interpreted as a single unit (mufrad) and whether they function as elements of another sentence. Sentences that do not serve as components of another sentence are referred to as sentences that*

*have no syntactic position (lā mahalle lahā min al-iʿrāb). Such sentences appear in the syntactic structure for various purposes, including digression, praise, warning, reminder, threat, adducing evidence, justification, comparison, repetition, insinuation, indication, and response. Among the important types of sentences that have no syntactic position are exegetical (interpretive) sentences (jumlah tafsīriyya). However, whether the sentence being interpreted has a syntactic position does not alter this fact; that is, even if the interpreted sentence has a syntactic position, the exegetical sentence (the interpreter) does not. Exegetical or interpretive activity in Arabic texts is carried out in three ways. First, the explanatory element may be expressed through a mufrad (a single, non-compound word). Second, the explanation may be conveyed through a compound expression (murakkab) that does not constitute a full sentence. Third, clarification may be provided by means of a complete sentence. Exegetical sentences themselves fall into four categories. The first consists of sentences introduced by the particle ay. The second consists of those introduced by the particle an. The third comprises exegetical sentences that contain no explicit particle such as ay or an. The fourth consists of sentences introduced by the particle idhā. In the Qur'an, there are no exegetical sentences accompanied by the particle ay. Rather, exegetical sentences appear either without a particle or with the particle an. The exegetical expressions found in the Qur'an exhibit various forms: some are sentences, while others are not. Those that are sentences are further divided into two types: those that explicate a sentence and those that explicate a non-sentential expression. In other words, not all expressions that serve an exegetical function in the Qur'an are sentences, nor are all the expressions being interpreted sentences. Likewise, even though some expressions fulfill an exegetical function, they may not be exegetical sentences from a syntactic standpoint; they may instead function as other syntactic constituents such as circumstantial qualifiers (ḥāl), adjectives (ṣifa), conjuncts (maʿṭūf), or appositions (badal). In order to better understand the role and semantic contribution of exegetical expressions—which hold a significant place in comprehending the Qur'anic discourse—this study first examines the conceptual framework of exegetical sentences. It then investigates, in a systematic manner, the types of exegetical sentences and their syntactic status. Finally, the study offers a detailed analysis of the various types of exegetical sentences found in the Qur'an and presents a general evaluation of the relevant verses. Thus, the study not only provides an overview and synthesis of exegetical sentences in the Qur'an but also categorizes them into principal types, thereby elucidating their functions and semantic dimensions in depth.*

***Keywords:*** *Tafsîr, Qur'ân, Sentence, Parenthetical, Exegetical Sentence*

## Giriş

Arap dilinin birçok dilsel, fonetik, linguistik ve gramatikal özelliklerinin olduğu izahtan varestedir. Zira Arap lisanı hem kelime hazinesi hem cümle yapısı hem de yapısındaki retorik özellikler ve kurallar yönünden çok güçlü bir yapıya sahiptir. Keza Arap kelamı değişik biçimlerde farklı manaları ifâde edebilme esnekliğini taşıyan muazzam bir dildir. Bu açıdan bu dilin anlam ifâde edebilme yönünden fevkalade bir kabiliyeti bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bu lisanının çok kurallı, kural-

lar açısından da tutarlı ve ahenkli olma gibi değişik başka hususiyetleri de vardır. Ayrıca Arapça sahip olduğu özellikleri açısından da hayli zengin bir yapıya sahiptir. Nitekim tarihi süreç içinde geçirdiği evrelerden, kuruluşlarına neden olduğu nahiv, sarf, arûz, kâfiye, lügat**,** şiir, inşâ, hat, beyân, me'ânî, muhâdara, iştikâk ve münâzara gibi on iki ilim dalına konu olması[1] yönünden de Arap dilinin düzenli bir yapıya sahip olduğu ve bu yönüyle de bilimsel bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Bunun önemli bir yansıması olarak Arap lisanının birçok özellik taşıdığını ve çok sayıda üslup çeşitlerine sahip olduğunu görmekteyiz. Bu kadar özellik zengini olma hususu dünyanın belki hiçbir diline nasip olmamıştır. Arap lisanının çok anlamlı olabilme, cümlelerinin az kelimelerle çok anlamlar ifâde edebilme/îcâz/camiiyet, çeşitli delaletlere sahip olabilme[2] ve cümleyi oluşturan kelimeler arasında fonetik uyumu taşıyabilme gibi birçok özelliğe sahip olması onun mu'cizevî olmasını sağlamış ve bu nedenle de Kur'ân-ı Kerîm onunla nazil olmuştur.

Arap lisanı kelimelerin etimolojik, morfolojik, tasrif/çekim, teradüf, tezad, iştirâk-i lafzî gibi anlamsal yönleri açısından birçok özelliği olduğu gibi terkip ve cümle yapısı yönünden de kendine özgü değişik hususiyetleri bulunmaktadır. Bu hususiyetlerin kimileri dilin kendisine özgü yapısal, etimolojik, morfolojik, fonetik ve gramatikal özelliğinden kaynaklanmaktadır. Kimileri de dilin kullanıldığı ortamın, toplumun örf, adet, gelenek ve göreneklerinden yani ortamın sosyokültürel yapısından kaynaklanmaktadır. Böylece Arap lisanının her iki yönden kaynaklanan birçok özelliğinin olduğu görülmektedir. Özellikle Arap lisanının anlam ifâde etme kabiliyeti ile cümlenin bu bağlamda manevra yeteneği fevkalade gelişkin ve güçlü olduğu için kendine özgü birçok hususiyeti bulunmaktadır.

Arapça olarak nazil olan Kur'ân-ı Kerîm Arap dilinin belagati açısından katma değeri yüksek tüm üslupları kullanmıştır. Zira Kur'ân-ı Kerîm, Arap lisanında edebî bir değere sahip olan üslupları, cümlelerin edebî kullanım biçimlerini, farklı lehçeleri, kimi kelimelerin değişik versiyonlarını, edebiyatçıların gıpta edeceği bir şekilde çok ustaca kullanmıştır. Bundan ötürü Muhammed Hamidullah (öl. 2002) haklı olarak Kur'ân Arapçası asla eski ve gelip geçmiş bir dil olmaksızın, sadece yaşayan bir dil olarak kalmayıp aynı zamanda Arap dilinin yazımı için olduğu kadar cümle yapısı için de değerli bir tarihsel arşiv olduğunu vurgulamaktadır.[3] Böylece Kur'ân, Arap lisanına kıyamete kadar tükenmeyecek bir enerji kazandırmış ve onun sayesinde Arapça eskimeyen, güncelliğini koruyan zaman ve mekân üstü bir kimlik kazanmıştır. Nitekim Türkiye'de yüz sene önce konuşulan Osmanlıcayı uzmanlarının dışında istenilen seviyede kimse anlamaz iken yaklaşık 1500 sene önce konuşulan fusha Arapçayı bugün dünyanın her tarafındaki Arapça bilenlerin anlamaları ve söz konusu Arapçanın herkes tarafından anlaşılıyor olması sadece ve sadece Kur'ân sayesinde olmuştur.

1 Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ el-Hâşimî, *el-Kavâidü'l-Esâsiyye li'l-Lüğati'l-'Arabiyye* (Mısır: Darsaadet, 1355/1936), 3.
2 Ebû Bekr 'Abdulkâhir b. 'Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matba'atu'l-Hannacî, 1425/2004), 187-188.
3 Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'ân Çeviri ve Açıklama*, çev. Abdulaziz Hatip (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 67.

Kur'ân-ı Kerîm, Arabî lisanın edebî nesrinde de farklı ufuklar açmış, nitelik ve nicelik açısından ona da çok yüksek bir seviye kazandırmıştır. Zira Kur'ân öncesi Arap nesir edebiyatına bakıldığında bu alandaki ürünlerin hem az hem de çok kısa olduğu görülecektir. Örneğin İslâmî ve İslâm öncesi dönemin düz nesrin birer koleksiyonu olan Câhiz'in (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i[4] ve Müberred'in (öl. 286/900) *el-Kâmil fi'l-Edeb* gibi eserlerin verdikleri edebî nesir metinleri genel olarak iki-üç satır olduğu, en uzununun ise on satırı geçmediği görülmektedir.[5] Kur'ân sonrası dönemde ise Kur'ân'dan etkilenerek ortaya çıkan Arapça mensur edebî metinler hem edebî kalite hem içerik ve nicelik açısından çok farklı seviyeler kazandığı görülmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin (öl. 40/661) *Nehcu'l-Belaga*'daki hutbelerinde ve Kalkaşendî'nin (öl. 821/1418) *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*'ya aldıkları İslamî dönem nesir metinlerinde Kur'ân'ın etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. Böylece Kur'ân'ın Arap nesrinde yapmış olduğu etki daha iyi anlaşılmaktadır.[6] Kur'ân'ın Arap dilinde yaptığı bu derin etki, onun özel nazım biçiminden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bu nazmın özgünlüğü, taşıdığı çok farklı üsluplardan ileri gelmektedir. Kur'ân'ın kullandığı bu özgün üslupların çok çeşitli olduğu bilinen bir gerçektir. Te'kit, kasem, nidâ, mesel, tekrâr, teşbîh, hazf, fasilâ, istifhâm, şart, mübalağa, inşâ, kasr, takdîm, tehîr, izmâr, atıf, iltifât, i'trâd, îcâz, ıtnâb, müsavât, ıtlâk, takyît, icmâl, istifhâm, ibhâm ve tebyîn gibi Arap kelamının pek çok üslubu vardır.

Arap Dili'nin önemli üsluplarından biri de tefsirî cümlelerdir. Tefsirî cümleler Kur'ân-ı Kerîm'in kimi âyetlerinin anlam boyutlarını belirlemede rolü azımsanmayacak durumdadır. Türkiye'de mu'tarıza cümlelerle ilgili bazı akademik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen[7] Kur'ân'ı anlamada önemli bir işleve sahip olan tefsirî cümleleri ya da tefsirî yapıyı ele alan herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Tefsirî cümlelerin/yapıların Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir role sahip olması öte taraftan da bunu ele alan çalışmaların bulunmaması çalışmamızı daha da anlamlı kılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın az da olsa alana bir katkı sağlayacağını ummaktayız. Biz çalışmamızı sadece tefsirî cümlelerle sınırlandırmayacağız. Bilakis çalışmamızın kuşatıcı olması için Kur'an-ı Kerim'de kendisinden önce gelen bir cümleyi, bir terkibi veya bir müfredi tefsir eden tüm yapıları değerlendirmeye çalışacağız. Ayrıca ister cümle, ister mürekkep, ister müfret olsun; tefsir eden yapı-

4 Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselâm Muhammaed Hârûn (Kahire: mektebetu Hancî, ts.), 1/253-254.

5 Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber b. 'Umeyr el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Edeb, thk.* Muhammed Ebû'l Fadl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1418/1997), 1/104-192.

6 Kalkaşendî'nin kitabına aldığı resmî görevleri tevdi' etmeyle ilgili metinler edebî değeri yüksek metinlerdir. Bu metinlerde hem Kur'ân-ı Kerîm'in hem de İslamî dönemin etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. "Zahîr" olarak isimlendirilen birkaç örnek metin için bkz. Ahmed b. 'Ali b. Ahmed el-Fizârî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ, thk.* Muhammed Hüseyin Şemseddîn (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 11/4-17.

7 Şahin Şimşek, "Arap Gramerinde İ'râbta Mahalli Olmayan Cümleler", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 135-152; Halil Aldemir, "Mu'tarıza Cümle ve Kur'ân'da Yer Alış Nedenleri", *Ekev Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 325-356; Fatih Tiyek - Hilal Reyhanlıoğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'de Ara Cümle Olgusu ve Tefsire Etkisi", *Artuklu Akademi* 9/1 (2022), 161-177.

ların tüm çeşitlerini de irdeleyeceğiz. Böylece biz tefsirî yapıları/cümleleri sadece nahivcilerin perspektifinden değil; bilakis daha geniş bir açıdan ele alacağız. Çalışmanın verimli olması için önce çalışmanın omurgasını oluşturan tefsirî cümleyi kavramsal açıdan incelemeye çalışacağız.

### 1. Tefsirî Cümle

Her dilde geçen bazı bilinmeyen kelime, kavram ve cümleleri açıklama ihtiyacı olabilmektedir. Dilin kuralları çerçevesinde yapılan bu açıklamaya Arapça'da tefsir denilmektedir. Kur'ân'ı açıklamaya yönelik yapılan/yazılan ilmî eserlere de bu çerçevede tefsir denilmektedir. Açıklama anlamında olan tefsir kelimesinin bu ilmî faaliyete ad olması söz konusu ilmin Kur'ân'ı açıklama görevini yerine getirmesinden ötürüdür.

Arapça metinlerde icra edilen tefsir/açıklama faaliyeti üç şeyden biriyle yapılmaktadır: Ya bir müfretle yapılır. Yani tefsir eden bileşik değil; müfrettir. Ya da cümle olmadığı halde mürekkep/birleşik olan bir ifâde ile yapılır. Yahut da bir cümleyle tefsir yapılır. Her üç kısım tefsir hem Arapça Lügat kitaplarında hem de Kur'ân tefsirlerinde geçmektedir. Birinci kısım tefsir, Arapça sözlüklerde yaygın olmakla beraber diğer iki tefsir de azımsanmayacak düzeyde geçmektedir. Kur'ân-ı Kerîm tefsirlerinde ise müfretle tefsirin yanı sıra diğer iki kısım tefsirin de örnekleri çokça yer alır. Nitekim aşağıdaki âyetin tefsirine yönelik açıklamada tefsirin her üç kısmına da yer verilmektedir:

{فَقَالَ لأَهْلِهِ امكثوا} أقيموا في مكانكم {إِنِّ آنَسْتُ} أبصرت {نَارًا} والإيناس رؤية شيء يؤنس به {لعلي آتيكم منها} بنى الأمر على الرجاء لئلا يعد ما ليس يستيقن الوفاء به {بقبس} نار مقتبس في رأس عود أو فتيلة.[8]

Yukarıdaki pasajda geçen {فَقَالَ لأَهْلِهِ امكثوا} أقيموا في مكانكم parçasının امكثوا cümlesi, أقيموا في مكانكم cümlesiyle tefsir edilmiştir. {آنَسْتُ} أبصرت ifâdesinde de müfret olan آنس müfret fiili, yine müfret olan أبصر müfret fiiliyle tefsir edilmiştir. والإيناس رؤية شيء يؤنس به cümlesinde ise الإيناس kelimesi, izafî bir terkip olan رؤية شيء يؤنس mürekkeple tefsir edilmiştir.

Yukarıda da geçtiği gibi nahivcilerin üzerinde özellikle durduğu tefsir çeşidi, cümle ile yapılan tefsirdir. Söz konusu cümleyi "Cümle-i Tefsirîye" olarak isimlendirip şu şekilde tanımlamışlardır: "Kendisinden önceki ifâdenin hakikatini ortaya koyan, ancak metnin asıl öğelerinden biri kabul edilmeyen (fuzulî) cümledir."[9]

Ne var ki Nahivciler genellikle "Cümle-i Tefsirîye" denilince i'râbta mahalli olmayan tefsirî cümleyi kastetmişlerdir.[10]

8 Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâikut'-te'vîl,* thk. Yusûf Ali Bedîvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 2/358.

9 Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm, *Muğni'l-lebîb,* thk. Berâkât Yusûf Habbûd (Beyrut: Daru'l-Erkam bin Ebi'l-Erkam ts.), 2/35.

10 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/36; Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Mûsılü't-tullâb ilâ Kavâ'idi'l-i'râb*, thk. Abdülkerîm Mücâhid (Beyrut: Risale Yayınları, 1417/1996), 39-40.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle tefsirî cümleyi şu şekilde de tanımlamak mümkündür: "Kendisinden önce geçen bir şeyi açıklayan cümledir." Böylece açıklama özelliği olan her tefsirî cümle bu tanımın kapsam alanına girmektedir.

**2. Tefsirî Cümlenin Çeşitleri**

Arap lisanının özgün yönlerinden biri, kelimenin etimolojik formları, edat çeşitleri, bu edatların ifâde ettikleri manalar, cümle yapıları ve dilin genel yapısı bakımından çokça zengin oluşudur. Bunun sonucunda, İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Arap dilinin çeşitli yönlerine dair eserler yoğun biçimde kaleme alınmaya başlanmıştı. Bu yapı zenginliğinden ötürü olacak ki Arap lisanıyla ilgili on iki ilim dalının kurulduğunu görmekteyiz. Arap lisanındaki bu zenginliğin bir yansımasını tefsirî cümlelerde de görmek mümkündür. Zira Arap lisanında birden fazla tefsirî cümle türü görülmektedir. Nitekim Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm (öl. 761/1360) tefsirî cümleleri üç kısma ayırmaktadır:

1. أي (ey) ve أن (en) gibi tefsir edatı olmayan tefsirî cümleler.
2. أي (ey) ile gelen tefsirî cümleler.
3. أن (en) ile gelen tefsirî cümleler.[11]

Yukarıdaki tefsirî cümleler dışında bazı tefsirî cümle yapıları Arap dilinde görülmektedir. Örneğin ilerde değineceğimiz إذا (izâ) edatıyla yapılan tefsirî cümleyi de ilave etmek mümkündür.

Nahivciler bir cümlenin başındaki أن edatının tefsirî olabilmesi için de şu beş şeyi şart koşmuşlardır:

1. أن edatından önce bir cümlenin geçmesi gerekir.
2. أن edatından sonra da bir cümlenin gelmesi gerekir.
3. أن edatından önce geçen cümlede "kavl"in manasının bulunması gerekir.
4. أن edatından önce geçen cümlede "kavl"in harflerinin olmaması gerekir.
5. أن edatının başında harf-i cerrin olmaması gerekir.[12]

edatıyla başlayan ya da yukarıdaki şartları taşı- أي Tefsirî cümleler" ifâdesi ile"
yan ve orijinal Arabî metinlerde geçen tefsirî cümleler kastedilmektedir. Ancak
edatının başında bulunduğu hiçbir tefsirî cümle yer alma- أي Kur'ân-ı Kerîm'de
li olan tefsirî cümleler yer almaktadır. Gramer tahlili bağ- أن makta ya edatsız ya da
lamında "tefsirî cümle" derken bunlar anlaşılır. Lakin nahivciler iştiğâl babında
gelen ve mansûp isimden önce gizli fiili tefsir eden fiile de tefsirîye ifâdesini kul-

11 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/36.
12 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/79-80.

gibi bazı nahivcilerin (1274/672 .lanmışlardır. Nitekim İbn Hişâm[13] ve İbn Mâlik (öl باب ما اضمر عامله [15],(1144/538 .başlığı yerine Zemahşerî (öl إشتغال العامل عن المعمول kullandığı[14] ifâdesi tercih etmiştir. Ancak bu bağlamda kullanılan "tefsir" manaya على شريطة التفسير cümlesindeki الكتاب قرأته yönelik bir tefsir değil; varlığa yönelik bir tefsirdir. Nitekim isminden önce bir fiilin manasını değil; varlığını izah etmektedir. Çalış- الكتاب قرأ, fiili .mamıza konu olan tefsirîye cümlesi ise doğrudan manayı açıklamaya yöneliktir

Tedvin dönemi ile farklı ilim dallarında eserler yaygın bir şekilde yazılmaya başlandıktan sonra müelliflerin ibarelerinde -tabir yerinde ise- yeni bazı tefsirî cümle formlarıyla karşılaşmak mümkündür. Bu formlardan birisi أعني، يعني، نعني gibi fiillerle başlayan tefsirî cümlelerdir. Söz konusu tefsirî cümleler, orijinal edebî metinlerde geçmese derken dönemde yazılan bazı eserlerde nadiren de olsa geçmektedir. Mesela aruz ilminin kurucusu dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 79/175) lügat kitabı *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eserinde أعني ifâdesine sadece bir kez yer vermektedir.[16] Bu nedenle bu tür tefsirî cümleler, Kur'ân-ı Kerîm'de hiç geçmemektedir. Ancak müteahhir müelliflerin -lügat alimi olsun olmasın- ibarelerinde çokça rastlanmaktadır. Örneğin Gazzâlî (öl. 1111/505) *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs* adlı kitabının birçok yerinde bu tür tefsirî cümlelere yer vermektedir. Nitekim söz konusu eserinde بل الجوهرية انها تبتدىء مِنْهُ أَعنِي هُوَ مبدأ الْجَوَاهِر ibaresinde أعني ifâdesini kullanmaktadır. Ancak أعني ve diğer versiyonları müfretlerin tefsirinde daha fazla yer almaktadır.[17]

İlim tedviniyle literatüre giren diğer bir tefsirî cümle formu ise müfessir/tefsirî olarak gelen cümlenin başına إذا edatı getirilerek yapılan tefsirî cümlelerdir. Bu da edebî metinlerden ziyade muhdes olan ilmî kaynaklarda ve özellikle kelimelerin lügat anlamlarının açıklandığı metinlerde çokça geçmektedir. Nitekim erken dönemde yazılan *Kitâbü'l-'Ayn*'de إذا edatının başında bulunduğu tefsirî cümlelerin çok kullanıldığı görülmektedir.[18] Daha sonra yazılan lügat kitaplarında da başında إذا edatının bulunduğu tefsirî cümle türüne çokça yer verildiği görülmektedir. Mesela Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (öl. 858/244) *Islâhu'l-Mantık* adlı eserinde "vakr" kelimesini ويقال: هذه امرأةٌ مُوقَرَة، ومُوقِرَةٌ، إذا حملت حملاً ثقيلاً şeklinde, إذا edatıyla tefsir etmiştir.[19] Ayrıca "ğamr" kelimesinin anlamını da والغَمرُ: الماء الكثير، ويقال: رجلٌ غمرُ الخُلُق، إذا كان واسع المعروف سخياً. **[20]** وهو غَمْرُ الرِّداء، Şeklinde إذا nın başında bulunduğu bir cümle ile

13 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*. 2/39.

14 Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik, *el-Elfiyye*,(Beyrut: Daru İbn Hazm,1423/2002), 52; istfade ettiğimiz bu çalışmanın baskısı tahkiksizdir Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm, *Şüzûrü'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*, thk. Abdulğani ed-Dakr (Suriye: Şirketu'l-Muttehidetu li't-tevzi', ts.), 546.

15 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fî sınâ'ati'l-i'râb*, thk. Ali b. Melham (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1414/1993), 1/75.

16 Ebî 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, ed. Mehdî el-Mehzûmî, İbrâhîm es-Sâmirâî (b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 1/30.

17 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*, (Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1395/1975), 176.

18 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 1/81, 83, 85.

19 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, thk. Muhammed Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1423/2002), 12.

20 İbnu's-Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 12.

açıklamıştır.[21] İbn Cinnî (öl. 1002/392) de *Sırru Sınâ'ati'l-İ'râb* adlı kitabında *"a'cem"* sözcüğünü رجل أعجم، وامرة عجماء: إذا كانا لا يفصحان ولا يبينان كلامهما ifâdesinde, mezkûr edatla tefsir etmiştir.[22]

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere, إذا edatından sonra gelen cümlenin ondan önce gelen cümleyi veya müfredi tefsir ettiği anlaşılmaktadır. Ancak إذا cümleye izafe edilmesi zorunlu bir edat olunca müfesser/açıklanmak istenen şey, ister müfred olsun ister cümle olsun إذا den sonra gelecek müfessirin mutlaka cümle olması gerekir. Ayrıca إذا edatından önce gelen müfesser birinci tekil şahıs zamirine nispet edilen bir fiil ise söz konusu edattan sonra gelecek tefsirî cümlede yer alacak fiilin muhatap yani ikinci şahıs zamirine nispet edilmesi gerekir. Nitekim İbn Sikkît, "şa'b" maddesini tefsir ederken والشَّعْبُ أيضاً مصدر شَعبت الشيءَ شَعْبًا، إذا لاءمتَه وجمعت بينه، وإذا فرَّقتَه أيضاً ibaresine yer vermiş ve söz konusu üslubu kullanmıştır. Çünkü müfesser olan شعب fiili mütekellim zamirine isnat edilmiş ve إذا edatından sonra müfessir olarak gelen لائم fiili da muhatap yani ikinci şahıs zamirine isnat edilmiştir. **[23]** Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî (öl. 1505/911) de "emlah" fiilini tefsir etmeye çalışırken, وأمْلحْت القدِر إذا أكثرت ملحها، وملَّحتها إذا ألقيت فيها بَقَّدر ibâresine yer vermiş ve aynı üslubu kullanmıştır.[24] Tefsirî yapılmak istenen fiil mütekellim zamirine isnat edilmiş ise tefsir cümlesi böyle olur. Ancak eğer tefsir edilmek istenen ifâdede böyle bir fiil yoksa haliyle tefsir cümlesini muhatap zamirine isnat zorunluluğu yoktur.

### 3. Tefsirî Cümlelerin İ'râb Durumu

Disiplinli, düzenli ve kurallara sıkı sıkıya bağlı olan Arap dilinde, cümleyi oluşturan tüm öğelerin/ma'mullerin yerleri, görevleri ve rolleri bellidir. Cümlede yer alan bu öğelerin rolleri ve görevleri cümlenin anlamını belirlemektedir. Zaten terkip halinde olmayan bir kelime tek başına doyurucu bir anlam ifâde edemez. Şu hâlde kelimeler kuruluş amacıyla uyumlu olabilmeleri ve cümle içinde cümleye anlam katabilmeleri için mutlaka bir ma'mulluk/öğelik almaları gerekir. Kelimenin cümle içinde alabileceği çok değişik ve sayıları fazla olan bu ma'mulları birbirinden ayırmak için kelimenin i'râba ihtiyacı vardır. Bundan dolayı hedefi cümlenin manasının doğru anlaşılması olan nahiv ilmi, öncelikli olarak kelimenin hem i'râbı ve binasıyla uğraşır hem de bunu belirlemeye çalışır.[25] Ancak Arap lisanında var olan üç kelimeden fiil ve harfler sürekli değişkenlik gösteren öğelikler almadıkları için onlar cümle içinde yer aldıklarında fiilliğin ve harfliğin dışında başka bir ma'mullukları yoktur. Bundan dolayı da her ikisinde de asıl olan mebni olmalarıdır. Ancak fiillerden muzâri fiilinin bazen mu'rab olup mamullük aldığını

21 Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 12.

22 Ebü'l-Feth Osmân b. el-Cinnî, *Sırru sınâ'ati'l-i'râb,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000), 1/49.

23 Sikkît, *Islâhu'l-mantık*, 13.

24 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve enva'ihâ*, thk. Fuad Ali Mensûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1998), 2/260.

25 Ebü'l-Îrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâl-Eşmûnî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1997), 1/73.

ve bazı istisnaî durumlarının olduğunu unutmamak gerekir. Harf ise cümle içinde hiçbir öğelik almadığı için daima mebnidir. İsim ise öyle değildir. Zira cümle içinde Arap lisanında 27 ma'mul çeşidi vardır; isim hepsini farklı yerlerde ve farklı rollerle alabilmektedir. Dolayısıyla ismin cümlede aldığı bu ma'mullukları birbirinden ayırmak için i'râba ihtiyacı vardır ve bunun için de isimde asıl olan i'râptır yani mu'rap oluşudur. Bu münasebetle şu noktanın altını çizmek gerekir: Terkip içinde gelen ism-i fiil dışındaki tüm isimler, ismîliğin dışında mutlaka bir ma'mulluk almaları ve dolayısıyla da ya lafzî ya takdirî ya da mahallî bir i'râp almaları gerekir. Başka bir ifâdeyle cümle içinde gelebilecek ve ismin alabileceği ma'mul sayısı 27 çeşittir. İsim bunlardan birini mutlaka alacaktır. Terkip halinde gelip öğelik almamak isim açısından imkânsız gibi bir şeydir. Bu ma'mullukları de ancak kelime sonundaki i'râb belirler. Bundan dolayı i'râb, isim için aslî bir özelliktir. Öte taraftan i'râbın, aynı zamanda anlamı belirleyen en önemli unsur olduğunu da dikkate almak gerekir. İşte nahivciler daha önce ifâde ettiğimiz gibi bu hususları göz önünde bulundurarak nahvin konusunun kelime sonundaki i'râb ve bina olduğunu söylerler.[26]

Cümle içinde birer ma'mul olan haber, hal, mef'ûl ve temyîz gibi bazı ma'mullerin müfret kelimelerden olması önceliklidir.[27] Yani cümleler haber, mef'ûl, naib-i fâil, hâl ve muzâfun ileyh gibi bazı öğelikler alsalar bile bu onlar için aslî bir özellik değil; talî bir görevdir. Bunun için cümlelerde asıl olan binadır yani i'râb değildir. Arap lisanının temel mantığı bu olduğu halde cümle bazı durumlarda tıpkı müfret gibi ma'mulluk alarak i'râb alabimekte; bazı durumlarda da orijinalliğini koruyarak i'râb almamaktadır. Nitekim i'râb alabilen cümlelerle i'râb almayan cümleler yedişer çeşittir.[28] Tefsirî cümleler de i'râb almayan yani nahivcilerin ifâdesiyle i'râbta mahalli olmayan yedi cümlelerden biridir. Müfesser/tefsir edilen cümlenin i'râbta mahalli olup olmaması durumu değiştirmemektedir. Diğer bir ifâdeyle tefsir edilen cümlenin i'râbta mahalli olsa da tefsirîye (müfessir) cümlenin i'râbta mahalli olmaz.[29] Keza tefsirîye cümlenin başında أن ve أي gibi bir edatın olup olmaması da durumu değiştirmez.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere ismin öğelik alma ve bu öğeliği belirleme zorunluluğu nedeniyle onun mutlaka ya açık ya da gizli bir i'râb alması gerekir. Esmâu'l-ef'âl dediğimiz ism-i fiil grubunun dışında bunun istisnası yoktur. Bunun için isimde asıl olan i'râp; fiil ve harfte ise binadır. Zira her ikisi de cümle içinde i'râbı gerektiren değişik roller üstlenmezler ve farklı ma'mulluklar almazlar. Fiil bazı anlamlara maruz kalsa bile isim kadar yoğun değildir.

26 Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâl-Eşmûnî*, I/24.
27 Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâl-Eşmûnî*, 2/277.
28 Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Berekat Yusuf Hebbud (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.), I1/14, 48.
29 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*. 2/35,38.

### 4. Kur'ân'da Yer Alan Tefsirî İfâdeler

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan tefsirî cümlelere geçmeden önce bu başlıkta "tefsirî ifâdeler" başlığını tercih etmemizin sebebine yer vermek istiyoruz. Bilindiği gibi Arapça bir metinde tefsir ve açıklama bağlamında zikredilenler sadece cümle değildir. Nitekim bazen cümle, bazen terkîb-i izâfî, bazen terkîb-i tavsîfî bazen de matûf- matûfun aleyh ve mevsûl ile siladan oluşan bir mürekkep de tefsir için gelebilir. Bundan dolayı bu başlıkta "cümle" yerine "ifâde" kelimesini kullanmayı tercih ettik.

Daha önce ifâde edildiği üzere başında أي edatı bulunan tefsirî cümleler dışındaki diğer tefsirî cümle ve ifâdelerin -başında أن edatı bulunsun veya bulunmasın- Kur'ân'da pek çok örneği yer almaktadır. Kur'ân'da yer alan bu tefsirî ifâdelerin değişik versiyonları vardır. Burada hemen şunu kaydetmemiz gerekir: Tefsirî cümle/ifâde derken önceki cümlenin (müfesserin) bir yönünü, kapsam alanına giren şeyi/şeyleri yahut ilintili olduğu hususu/hususları anlatan veya içeren cümle veya ifâdeleri kastetmekteyiz. Yoksa müfesserin sözlük anlamlarını açıklayan bir anlamı kastetmiyoruz. Çünkü cümle veya kelimelerin sözlük anlamlarının anlatıldığı yer Kur'an değil; şerh, haşiye ve lügat kitaplarıdır. Bu bağlamda çalışmamızda, Kur'ân'daki tefsir edici ifâdelerin genel bir görünümünü ve özetini sunmanın yanı sıra, bu ifâdeleri belli başlı kategorilere ayırarak bir sınıflandırma yapmaya çalışacağız.

Kur'ân'da tefsir edici olarak gelen ifâdelerin hepsi cümle olmadığı gibi tefsir edilenlerin de tamamı cümle değildir. Keza bir kısmı tefsir etme vazifesini görse bile i'râb yönünden tefsirîye değil; hal, sıfat, matûf ve bedel gibi başka bir ma'mul de olabilir. Bu gibi yerlerde hal, bedel ve sıfat gibi gelen cümlelerde tefsirî olması manaya derinlemesine bakılarak ancak anlaşılabilir. Nitekim Ebüssuûd (öl. 982/1574) da i'râp yönünden metin içerisinde ma'mullü bulunan veya isti'nâfi olan kimi cümleler için onun önceki cümleyi açıkladığını ifâde etmektedir.[30] Bu ifâdelerin sağlıklı bir şekilde tasnif ve taksimini gerçekleştirebilmek amacıyla Kur'ân'ı baştan sona dikkatle taradık; kendisinden önceki bir unsuru açıklayıcı nitelikte olan tefsirî ifâdelerin kapsamlı bir dökümünü ortaya koymaya çalıştık. Yaptığımız bu inceleme neticesinde, söz konusu ifâdelerin Kur'ân'da kayda değer bir yekün tuttuğunu müşahede ettik. Doğal olarak, bu tefsirî cümlelerin tümü aynı düzeyde olmadığından, aralarındaki farklılıkları göz önünde bulundurarak belirli bir sınıflandırma yapma ihtiyacı hissettik.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan tefsirî ifâdelerin bir kısmı cümle, diğer bir kısmı da cümle değildir. Cümle olarak gelen tefsirî ifâdeler de iki kısma ayrılır. Bir kısmı

30 Ebüssuûd, فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ أَنَّا دَمَّرْنَاهُمْ وَقَوْمَهُمْ أَجْمَعِينَ (en-Neml 27/51) âyetinde geçen ve bedel olan أنا دمرناهم وقومهم cümlesinin mübdelün minh olan عاقبة مكرهم terkibini açıkladığını; keza aynı sûrenin 67. âyetinde yer alan وَقَالَ بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ cümlenin kendisinden önceki 66. âyette gelen الَّذِينَ كَفَرُوا أَإِذَا كُنَّا تُرَابا... (Neml 27/66) üç cümleyle anlatılan cehaletlerini açıkladığını ifâde etmektedir. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Ebüssuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ila mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, t.s.), 6/291-297.

cümleyi tefsir eden tefsirî cümleler, diğer bir kısmı da cümle olmayan bir ifâdeyi tefsir eden cümlelerdir. Bu tefsirî cümlelerin işlevini ve manaya katkısını daha iyi tespit edebilmek için Kur'ân ifâdelerini bazı örneklerle analiz etmeye çalışacağız. Ancak çalışmamızın sınırlarını aşmamak adına, her bir tefsirî kısmın anlaşılmasına katkı sunacak birkaç örnek âyetle iktifa edeceğiz.

### 4.1. Önceki Bir Unsuru Tefsir eden Cümleler

Kur'ân-ı Kerîm'de belagatin te'kîd ve takrîr gibi bazı değişik incelikleri nedeniyle zaman zaman bir cümle ardından gelen başka bir cümle ile açıklanmaktadır. Tefsirî konumda gelen bu cümleler de üç kısma ayrılmaktadır. Bir kısmı أي, أن أعني، يعني، ve إذا gibi edatsız gelen tefsirî cümlelerdir. Dikkatimizi en çok çeken kısım dabu tefsirî ifâde ve cümlelerdir. Çünkü insanların çoğu bunu fark etmemektedir. Bir kısmı da أن edatıyla gelen tefsirî cümlelerdir. Daha evvel de ifâde edildiği gibi bunun i'râpta mahalli yoktur. Başka bir kısım ise i'râpta mahalli olup i'râp açısından kendisinden önce gelen bir şeye sıfat ve bedel gibi bir pozisyonda gelen ve i'râbta da ona tabi olan cümlelerdir. Ama aynı zamanda onun manasını veya ondan neyin murat olduğunu da bir şekilde açıklamıştır. Böyle bir pozisyonda gelen cümle veya diğer ifâdeler kategorik olarak tefsirî cümleler değil; ancak anlam yönünden kendilerinden önce gelen cümlenin manasının veya ondan neyin murat olduğunun daha net anlaşılmasına vesile oldukları için tefsirî cümle/ifâde olma özellikleri öne çıkmaktadır.

#### 4.1.1.Edatsız Gelen Tefsirî Cümleler

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan tefsirî cümlelerin çoğu edatsız olarak gelmektedir. Edatsız tefsirî cümlelerden ilk örnek, İsrailoğullarına hitap eden وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ "*Hatırlayın ki sizi Firavun'un adamlarından kurtardık. Onlar size işkencenin en kötüsünü reva görüyorlar, erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı.*" âyetidir.[31] Bu âyette yer alan يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ cümlesi, يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ cümlesi ile tefsir edilmektedir. Zira Firavun'un İsrailoğullarına çektirdiği kötü azabın ne olduğu bu cümleyle tefsir edilmektedir. Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (öl. 1209/606) ve Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (öl. 1310/710) gibi bazı müfessirler de söz konusu tefsirî ifâdenin manaya olan katkısına dikkat çekmektedir.[32]

Edatsız tefsirî cümlelerden ikinci örneğimiz de Hz. İbrâhim'in çocuklarına yapmış olduğu nasihatlerin yer aldığı وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ âyetidir.[33] Bu âyette müfessirlerin çoğu, يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ cümlesinin

31 el-Bakara 2/49.

32 Ebû 'Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb,* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1420/1999), 3/506; Nesefî, *Medârik*, 1/88.

33 el-Bakara 2/132.

i'râb yönünü göz önüne alarak tefsirî olma ihtimaline yer vermemektedir.[34] Ancak i'râp yönünden يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ وَوَصَّى بِهَا cümlesi, ifâdesini açıklamaktadır. Zaten bu çalışmada ortaya koymak istediğimiz de nahivcilerin tefsirî cümlelerden saymadıkları halde anlam yönünden tefsirî olan cümleleri ortaya koymaktır. Nitekim Übey b. Kâ'b (öl. 654/33), Abdullâh b. Mes'ûd (öl. 53-652/32) ve Dahhâk b. Müzâhim (öl. 723/105) gibi ilk dönem müfessirleri bu tefsirî ifâdeye أن edatını ilave ederek أن يا بني şeklinde okumaları[35] âyetle ilgili tefsirî yorumumuzu desteklemektedir. Zira bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'in bazı kıraatleri diğer kıraatları tefsir etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de edat kullanılmaksızın oluşturulmuş tefsirî nitelikteki cümleler, elbette yukarıdaki örneklerle sınırlı olmayıp Meryem 19/3-4; Tâhâ 20/13, 17, 120; el-Enbiyâ 21/ 3, 36; el-Hac 22/1-2, 11,73; Nûr 24/55; eş-Şuarâ 26/132, 134; el-Ankebût 29/40; er-Rûm 30/28; es-Secde 32/20, 28; es-Sâffât 37/27, 30, 50, 51; el-Mü'min 40/21; ez-Zuhruf 43/ 51; ez-Zâriyât 51/31, 35; et-Tahrîm 66/10,12; el-Meâric 70/19,21; en-Nâziât 79/23-24 ve Abese 80/18-19 gibi pek çok âyette de müşahede edilmektedir.

### 4.1.2. Edatlı Tefsirî Cümleler

Daha önce de ifâde ettiğimiz gibi إذا أعني، يعني ve أي edatlarının bulunduğu tefsirî cümle örnekleri, Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaz. Ancak başında أن edatı bulunan tefsirî cümlenin Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok örneği vardır. Nitekim Hz. Îsâ'nın kavmine "benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah'a kulluk etmeyi" emrettiği مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا âyetindeki[36] أن edatından sonra gelen cümle kendisinden önceki cümleyi tefsir etmektedir. Şöyle ki أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ cümlesi, anlam yönünden مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ cümlesini açıklamaktadır. Ancak أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ ifâdesindeki أن edatının bir müfesserinin olması gerekir. Müfesser de ya قُلْتُ ya da أَمَرْتَنِي fiilinden biri olmalıdır ki her ikisi de bunun için uygun değildir. Zira قُلْتُ fiili kendisinden sonra söylenen söz herhangi bir şekilde tefsir harfine ihtiyaç duyulmadan kullanıldığı için uygun değildir. أَمَرْتَنِي fiili de uygun değildir çünkü o da Yüce Allah'a râci zamire isnat edilmiş olur. Bu durum ancak قُلْتُ fiilini emretme anlamına gelecek şekilde yorumlamakla mümkün olur. Buna göre ما قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ ifâdesi, ما أمرتُهم إلا بما أمرتني anlamına gelmiş olur. Böylece قُلْتُ fiilinin رَبِّي وَرَبَّكُمْ şeklinde tefsir edilmesi hem câiz hem de düzgün bir cümle olmuş olur.[37]

34 Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed 'Abdüsselam Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1436/2015), 1/191; Nâsırüddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Meraşlî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1418/1997), 1/107; Nesefî, *Medârik*, I/132.

35 Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), I/637.

36 el-Mâide 5/117.

37 Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl*, 1/694-695. 34. Dipnotta tahkik eden yazılmıştır.

أن edatlı tefsirî cümlelerden ikinci örneğimiz de cennet ehlinin cehennem ehline, "biz rabbimizin bize vaat ettiğini gerçek bulduk; siz de rabbinizin size vaat ettiğini gerçek olarak buldunuz mu?" diye seslendiği وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا âyetinde[38] أن edatından sonra gelen cümle kendisinden önceki نادى cümlesini açıklamaktadır. Zira bu âyette yer alan وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ cümlesi, müfesser olup anlamı tam açık değildir. Çünkü cennet ehlinin cehennem ehline seslendiği ifâde edilmektedir; ama niçin seslendikleri bu ifâdeden anlaşılmamaktadır. Ancak أن edatıyla başlayan أَنْ قَدْ وَجَدْنَا cümlesi, anlam yönünden وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ cümlesini açıklayarak iki grup arasındaki diyaloğun içeriğine dikkat çekmektedir.[39]

أن edatlı tefsirî cümleler, yukarıdaki örnekler dışında el-A'râf 7/50; Yûnus 10/87; en-Nahl 16/2, 68; Tâhâ 20/38, 39, 77; el-Mü'minûn 23/27; eş-Şuarâ 26/10, 52, 63; en-Neml 27/45; el-Kasas 28/30; ed-Duhan:17-18, el-Kalem 68/21-22 ve Nûh 71/1, 4 gibi birçok âyette de yer almaktadır.

### 4.2. Cümle Olmayan Bir İfadeyi Tefsir Eden Cümleler

Cümle olmayan bir ifâdeyi tefsir eden cümleler kendi aralarında üç kısma ayrılmaktadır. Bir kısmı mürekkep bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümleyle tefsir edilmesidir. Bir kısmı da müfret bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümle ya da cümle olmayan bir mürekkeple açıklanmasıdır. Diğer bir kısmı ise mürekkep bir lafzın kendisinden sonra gelen ve cümle olmayan bir mürekkeple beyan edilmesidir. İlk önce mürekkep bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümleyle tefsir edilen kısmını analiz etmeye çalışacağız.

#### 4.2.1. Mürekkep Bir İfadenin Kendisinden Sonra Gelen Bir Cümleyle Tefsir Edilmesi

Mürekkep bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümleyle tefsir edilmesi konusuna geçmeden önce terkip çeşitlerine temas etmek istiyoruz. Bilindiği gibi Arap kelamında beş çeşit terkip/mürekkep vardır. Onları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İzâfî terkip: En az iki ismin yan yana gelerek anlamca birbirini tamamlayan terkibe izâfî terkip denir. Bu terkip çeşidine مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا âyetini[40] örnek olarak vermek mümkündür. Bu âyette yer alan مَثَل kelimesi kendisinden sonra gelen الَّذِينَ sözcüğüne izafe edilmiştir. Böyle bir izafeye terkîb-i izâfî denir.
2. Tevsîfî terkip: Mevsûf ve sıfattan oluşan terkibe tevsîfî terkip denir. Bu terkip çeşidinin örneği de آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ ifâdesidir.[41] Bu ifâde de yer alan آيَات sözcüğü

38 el-A'râf 7/44.
39 Ebüssuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ila mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3/229; Muhammed Tâhir b. 'Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tûnîsiyye, 1404/1984), 8/134.
40 Bakara 2/214.
41 Bakara 2/99.

mevsûf, بَيِّنَات ise sıfatıdır ve bu iki kelimeden oluşan terkibe de tevsîfî terkip denir.

3. Tazammunî terkîb: Atıf harfinin anlamını taşıyan أحد عشر ile تسعة عشر arasındaki bileşik sayıların terkibine tazammunî terkîb denir. Örneğin خمسة عشر denilince sanki خمسة وعشر denmiş gibidir. Bu terkip çeşidini bazı âlimler, murekkeb-i adedî bazıları ise mürekkeb-i mezcî olarak da isimlendirmiştir.[42]

4. Mezcî terkîb: Mürekkebin iki parçası arasında ne izâfet ne isnâd ne tavsîf ne de tazammunun olmadığı mürekkebe mezcî terkîb denir. Bu terkip çeşidine بعلبك sözcüğü örnek olarak verilebilir. Zira söz konusu sözcük, بعل ve بك kelimelerinden oluşmaktadır.

5. İsnâdî terkîb: Mürekkebin iki temel unsuru arasında isnadın olduğu mürekkebe isnâdî terkîb denir. Bu terkip çeşidinin örneği ise أَنْعَمْتَ cümlesidir. Zira in'âm fiili "ta" zamirine isnat edilerek terkib-i isnadî olmuştur.[43] Arap kelamında en yaygın olan terkip, terkîb-i isnâdî ve terkîb-i izâfîdir. Terkib-i isnadî sadece cümle ve kelamda yer alır.

Yukarıdaki taksime kanaatimizce altıncı bir terkip eklemek mümkündür. Bu terkibe de beyanî terkiptir. Şöyle ki; mevsûl ile sılâ arasında sıkı bir bağ bulunmakta ve her ikisi de birlikte bir terkip oluşturmaktadır. Hatta mevsûlun sılâya bağlılığı bütün terkip çeşitlerinden daha lüzumlu ve daha zorunludur. Zira sılâ olmadan ne mevsûlun anlamı anlaşılır ne de cümle içinde ma'mul olabilir. Oysa bu zorunluluk hiçbir terkip çeşidinde yoktur. Bu nedenle kanaatimizce mevsûl ile sıla da bir terkip çeşididir ve buna da beyanî terkip ismini kullanmak uygun olur. Zira tavsîfî terkip ismini ikinci cüz'ün birinci isme sıfat olmasından alır. Onun gibi sılâ da müphem olan mevsûlu beyan ettiği ve açıkladığı için beyanî terkip ismi uygun olur.

Mürekkep bir tabirin kendisinden sonra gelen bir cümleyle tefsir edilen ifâdelere dair pek çok örnek Kur'ân-ı Kerîm'de yer almaktadır. Bu örneklerden biri İslâm'ın başlangıç yıllarında inanmayanların baskılarından bunalan müminleri hem teselli eden hem de onları uyaran وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ âyetidir.[44] Bu âyette yer alan مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكمْ ifâdesi, izâfî bir mürekkep olup ondan neyin kastedildiği tam açık değildir. Ancak akabinde gelen مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ kısmı, birbirine atfedilmiş iki cümleden oluşan ibtidâî bir cümledir. Söz konusu her üç cümle de مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْ izafet terkibini tefsir etmektedir. Bu tefsirî cümleler, sanki birisinin "sizden öncekilerin başına gelenlerin neler

42 Muhammed Semir Necîb el-Lebdî, *Mu'cemu'l-mustalahati'n- nahviyeti ve's-sarfiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1405/1985), 95.

43 Mehmet Halil Çiçek, *et-Tearif ve't-te'abir* (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2020), 248; Lebdî, *Mu'cemu'l-mustalahati'n- nahviyeti ve's-sarfiyye*, 95.

44 Bakara 2/214.

olduğu" şeklindeki sorusuna karşılık olarak verilen bir cevaptır. Böylece cevap olan bu tefsirî cümlelerle âyetin mana derinliği açık bir şekilde ortaya konulmakta ve مَثَلُ الَّذِينَ sözcüğünden neyin kastedildiği okuyucunun zihninde somutlaştırılmış olmaktadır.[45]

Mürekkep bir tabirin kendisinden sonra gelen bir cümleyle açıklanan tefsirî örneklerden biri de Ehl-i kitap mensuplarının İslâm'a davet edilirken belirlenen temel prensipleri gündeme getiren قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ âyetidir.[46] Bu âyette geçen كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ ifâdesi sıfat ve mevsuftan oluşan bir terkib-i tevsîfidir. Ancak mana yönünden açık değildir. Zira bu tabirde Müslümanlarla kitap ehlinin arasında eşit olan ortak kelimenin ne olduğu belli değildir. Çünkü ilgili kelimenin mahiyeti hakkında bilgi verilmemektedir. Bundan dolayı söz konusu kelimenin yer aldığı mürekkep tabirin anlam yönünden bir müfessire ihtiyacı vardır. Bu müfessir de[47] söz konusu tabirden hemen sonra gelen; fiil, fâil ve mef'ûl gibi değişik öğelerden oluşan[48] أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ cümlesidir. Böylece bu tefsirî cümle, Müslümanlarla Ehl-i kitap arasındaki ortak kelime netlik kazanmakta ve temel prensipler üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmaktadır. Ancak şunu unutmamak gerekir ki أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ cümlesinin başında "masderî en" bulunsa ve onu müfret ile tevil etmesine neden olsa bile zahiren cümle olduğu için bu kısma örnek vermek uygun olur.

Dikkat etmesi gereken bir husus da مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ gibi kimi Kur'ân ifâdelerinin iki şekilde değerlendirme meselesidir. Şöyle ki لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ cümlesi sadece bir izafet terkibi olan لَيْلَةُ الْقَدْرِ ifâdesinin tefsiri veya müptedâ olan istifhâm edatı ما ve haberi olan لَيْلَةُ الْقَدْرِ sözcüğünden oluşan inşâî cümlenin[49] tefsiri olarak da değerlendirmek mümkündür. Tabiatıyla böyle değerlendirildiğinde bu tür örnekler cümlenin edatsız bir şekilde cümleyi tefsir eden kısma girmiş olurlar.

Mürekkep bir tabirin kendisinden sonra gelen bir cümleyle açıklanan tefsirî nitelikli ifâdeler, Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/11, 64, 81, 187; en-Nisâ 3/36-37; el-Enfâl 8/52; et-Tevbe 9/37; en-Nahl 16/30-32; el-Ankebût 29/41; Lokmân 31/12; ez-Zümer 39/67; ed-Duhân 44/17-18; Muhammed 47/15; Vâkıa 56/7-10; el-Hâkka 69/9-10; el-İnfitâr 82/17-19; el-Gâşiye 88/1-7 ve el-Maûn 107/1-3 gibi pek çok âyette de müşahede edilmektedir.

45 Muhyeddîn Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu* (Beyrut: Dâru'l-Yemame, 1415/1994), 1/317.

46 Âl-i İmrân 3/64.

47 Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ân'il-mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994), 1/446; Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422/2001), 1/449; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd el-Begâvî, *Me'âlimü't-Tenzîl* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1418/1997), 2/49; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 2/21; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (Beyrut: Dâru Tayyibe, 1420/1999), 2/55; Ebüssuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, 2/47.

48 Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 1/527.

49 İstifhâma delalet eden bir isimden sonra bir ismin geldiği ما الكتاب gibi terkiplerde sonra gelen الكتاب ismini marife olduğu için mübteda, istifhâm ismi olan ما sözcüğünü de nekire olduğu için haber yapmak mümkündür veya tam tersini de düşünmek de mümkündür.

### 4.2.2. Müfret Bir İfadenin Kendisinden Sonra Gelen Bir Cümle Ya da Cümle Olmayan Bir Mürekkeple Tefsiri

Müfret bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümleyle ya da cümle olmayan bir mürekkeple tefsir edilmesi konusuna geçmeden önce, nahiv literatüründe "müfret" kelimesine yüklenen anlamlarına kısaca temas etmek istiyoruz. Bilindiği gibi Arap kelamında "müfret" terimi, şu dört farklı anlamda kullanılmaktadır:

1. İ'râb ve esmâ-i sitte babında müfret sözcüğü, tesniye, cem ve ikisinin eklerinin zıddı olarak değerlendirilmektedir.
2. Mübtedâ ve haber babında müfret kelimesi, cümlenin karşıtı olarak kullanılmaktadır.
3. Müfret sözcüğü, alem babında mürekkebin karşıtı olarak yer almaktadır.
4. Münâdâ ile cinsi nefyeden "lâ" babında müfret kelimesi, muzâf ve şibhi muzâf karşıtı olarak kullanılmaktadır.[50]

Tefsirî ifâdelerin bir kısmı da müfesserin müfret, müfessirin de cümle şeklinde gelmesidir. Bir kısmı ise müfesserin müfret, müfessirin ise cümle olmayan bir mürekkeple tefsir etmesidir. Müfesserin müfret, müfessirin ise bir mürekkep olduğuna dair örnek, ölçüde ve tartıda hile yapanları sert bir şekilde uyaran وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ âyetleridir.[51] Bu âyetlerde yer alan مُطَفِّفِين ifâdesi, müfret olup mürekkep değildir ve mana yönünden de açık değildir. Ancak söz konusu kelimeden sonra gelip de mevsûl ile sıladan oluşan ve mevsûl itibariyle cümle olmayan bir mürekkeple tefsir edilmiştir. Her ne kadar sıla itibariyle cümle olsa da ancak tefsirî yapının başında gelen mevsûl tek başına müfrettir. Ne var ki mevsûl olan bu müfredin anlamı sıla olmaksızın eksik olduğundan ve anlaşılmadığından bu mevsûl sılası ile birlikte mürekkep sayılmaktadır. Böylece müfret bir ifâde olan مُطَفِّفِينَ sözcüğü, cümle olmayan ama mürekkep olan الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ terkibiyle tefsir edilmektedir.

Müfret bir ifâdenin kendisinden sonra gelen ve cümle olmayan bir mürekkeple tefsir edildiği örneklerden biri de cennete kurtuluşa erenlere verilecek nimetlerden bahseden إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا وَكَأْسًا دِهَاقًا لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّابًا âyetleridir.[52] Bu âyetlerde yer alan مَفَازً sözcüğü müfret olup kurtuluş anlamına gelmektedir. Ne var ki bu kurtuluşun neyle olacağı belli değildir. İşte ilgili sözcükten sonra gelip i'râp yönünden ondan bedel olan حَدَائِقَ kelimesi ve ona atfedilen matuflardan oluşan bir mürekkeptir. Cümle olmayan bu mürekkep, müfret olup kurtuluşun neyle olacağı belli olmayan مَفَازً sözcüğünü tefsir etmekte ve söz konusu kurtuluşla nelerin elde edileceği açıklanmaktadır.

50 1/190
51 el-Mutaffifîn 83/1-3.
52 en-Nebe 78/31-35.

Müfret bir ifâdenin kendisinden sonra gelen ve cümle olmayan bir mürekkeple tefsir edildiği başka bir örnek de Araplarda yaygın olan nesî' olayının anlatıldığı إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا âyettir.[53] Bu âyette geçen النَّسِيءُ ifâdesi, müfret bir sözcüktür. Bu müfret de يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا cümlesiyle tefsir edilmektedir. Diğer bir örnek ise Hz. Davûd'a verilen mucizevi lütufların anlatıldığı وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ أَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ âyetleridir.[54] Bu âyetlerde geçen ve müfret olan فَضْلًا sözcüğü kendisinden sonraki يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ أَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ cümleleriyle tefsir edilmektedir. Bununla birlikte bu örnekte edatsız olarak gelen bu cümlelerin وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا ifâdesini tefsir ettiğini söylemek de mümkündür.

Müfret bir ifâdenin kendisinden sonra gelen bir cümle ya da cümle olmayan bir mürekkeple tefsirî cümleler, yukarıdaki örnekler dışında el-İbrâhîm 14/24, 26; el-Hicr 15/66; en-Nahl 16/75-76; el-Kehf 18/103-104; Tâhâ 20/13, 17; es-Sâffât 37/171-173; ez-Zümer 39/29; el-Mü'min 40/36-37; el-Mutaffifîn 83/8-9, 18-21; el-A'lâ 87/11-13; el-Leyl 92/15-16, 17-18; el-İnşirâh 94/2-3; Beyyine 98/1-2; el-Kâria 101/3-5 ve en-Nâs 114/4-6 gibi birçok âyette de yer almaktadır.

### 4.2.3. Mürekkep Bir Lafzın Kendisinden Sonra Gelen ve Cümle Olmayan Bir Mürekkeple Tefsiri

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde bir mürekkep -hangi çeşidi olursa olsun- kendisinden sonra gelecek ya bir cümle ile veya diğer bir mürekkep çeşidiyle tefsir edilebilmektedir. Mesela Fâtiha Sûresi'de yer alan الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ifâdesi, tavsîfî bir terkiptir. Zira kendisinden sonra gelen ve ondan bedel olan صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ âyeti, izafet terkibiyle söz konusu ifâdeyi açıklamaktadır. Keza Âl-i İmrân Sûresi'nin 11. âyetinde geçen دَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ ifâdesi de bir izâfet terkibidir. İlgili ifâdeden sonra gelen كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا cümlesiyle söz konusu ifâde tefsir edilmektedir. Yine aynı sûrenin 81. âyetinde yer alan مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ ifâdesi de bir izâfet terkibidir. Bu âyetin ardında gelen لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ cümlesiyle söz konusu ifâde açıklanmaktadır. Bu bağlamda Nahl Sûresi'nde yer alan وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ âyetlerinde[55] ise birkaç tefsir örneği peş peşe gelmektedir. Şöyle ki bu âyetlerde yer alan خَيْرًا sözcüğü müfret olarak gelmiş ve kendisinden sonra gelen لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا cümlesiyle tefsir edilmektedir. Bu âyetin sonunda gelen دَارُ الْمُتَّقِينَ izafet terkibi de 31. âyette geçen ve ondan bedel olan ...جَنَّاتُ عَدْنٍ terkibiyle açıklanmaktadır. Keza 31. âyetin sonunda gelen ve müfret olan الْمُتَّقِينَ ifâdesi de 32. âyette geçen mevsûl ve sılasıyla tefsir edilmektedir.

Mürekkep bir lafzın kendisinden sonra gelen ve cümle olmayan bir mürekkeple açıklandığı tefsirî cümleler, yukarıdaki örnekler dışında Âl-i İmrân 3/97,

53 et-Tevbe 9/37.
54 Sebe' 34/10-11.
55 en-Nahl 16/30-32.

190, 191; en-Nisâ 3/95-97; el-Mâide 5/15-16, 110; el-Ahzâb 33/9; Sâd 38/21-22; el-Mü'min 40/6; ed-Duhân 44/40-41; en-Necm 53/36-42; el-Hâkka 69/21-23; el-İnfitâr 82/18-19; el-Mutaffifîn 83/5-6 ve el-Hümeze 104/1-3 gibi pek çok âyette müşahede edilmektedir.

**Sonuç**

Arap dili, kurallı yapısının yanı sıra, kelime hazinesi, cümle kuruluşu ve ifâde gücü bakımından da son derece hem zengin hem de kendine has özellikler taşıyan bir dildir. Zira cümlelerin hasr, tek'it, takrîr, ta'zim, tahkîr ve inkâr gibi ikinci derecedeki manaları ifâde etmek için sahip olabildikleri zikr, hazf, takdîm, te'hîr v.b hususlar açısından da oldukça zengin ve hareketli bir duruma sahiptir. Keza kelime etimolojisi, çekimi ve üslup çeşitleri yönünden de çok zengin bir dildir. Bu üsluplardan biri, kuşkusuz, icmâl, ibhâm ve ıtlâk gibi belirsizlik unsurları taşıyan; kelimenin delaleti, garabeti veya anlamından neyin murat edildiği net olmayan bir ifâdenin tefsir edilmesidir. Arap lisanındaki bu tefsir etme faaliyeti, farklı biçimlerde ve çeşitli yönlerden gerçekleşebilmektedir. Böylece tefsir etme olgusu, dilde kaçınılmaz bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı tefsirî cümleler, müstakil bir cümle türü sayılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm, Arap kelamının özellikli olan üsluplarının tüm çeşitlerini çok ustaca kullanmıştır. Bu üsluplardan biri tefsirî cümle üslubudur. Ne var ki tefsirî cümlenin kullanım alanı sınırlıdır. Çünkü nahivciler nezdinde bilinen tefsirî cümle sadece "en" ve "ey" edatlarından sonra gelmekte olup i'râpta mahalli bulunmamaktadır. "İzâ" edatından sonra gelen tefsirî cümle ise sonradan ortaya çıkmış olup orijinal metinlerde yer almamaktadır. Oysa Kur'ân-ı Kerîm, tefsirî ifâdelerin kapsamını genişleterek nahivcilerin kullandıkları tefsirî cümlelerin çok ötesine geçtiği görülmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, cümle olmayan müfret ve bazı mürekkep ifâdeleri de başka müfret, mürekkep ve cümlelerle de tefsir etmektedir. Hatta bazen i'râp yönünden sıfat veya bedel olan bazı müfret ya da mürekkep ifâdelerle de kendisinden önceki ifâdeleri açıklamaktadır. Kur'an'daki bu tefsirî ifâdeler incelendiğinde, nahivcilerin tefsirî cümle olarak kabul ettiklerinin dışında kalan tefsirî yapıların, nicelik bakımından nahivcilerin tefsirî cümlelerinden çok daha olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyetinde mürekkep olmayan müfret bir kelimenin, kendisinden sonra gelen bir cümle veya başka bir ifâde ile tefsir edildiğine şahit olunmaktadır.

Kur'ân'da tefsir edici olarak gelen ifâdelerin hepsi cümle olmadığı gibi tefsir edilenlerin tamamı da cümle olmadığı görülmektedir. Keza bir kısmı tefsir etme vazifesini görse bile i'râb yönünden tefsirîye değil; hal, sıfat ve bedel gibi başka bir ma'mul de olabilmektedir. Bu gibi yerlerde hal, bedel ve sıfat olarak gelen cümlelerin tefsirî olmaları ancak manaya derinlemesine bakılarak anlaşılabilmektedir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da tefsir ve açıklamadan maksat, tefsirî konumda bulunan bir yapının, lafzın delaleti açısından farklı olsa bile, önceki ya-

pıyı —yani tefsir edileni— bir yönüyle açıklaması ve tefsir etmesidir. Zira tefsir ve müfesserin lafzî delaletleri farklı olduğu halde birisi diğerini tefsir edebilir. Dolayısıyla bu tefsir/açıklama, yerine göre çok farklı da olabilir. Nitekim tefsirî yapı, bazen müfesserden neyin murat edildiğini, bazen onun belirli bir yönünü veya bir özelliğini açıklayabilir. Bazen de onun birden fazla özelliğini ya da durumunu izah edebilir. Böylece tefsirî yapı, kimi zaman müfesseri takrir ve takviye etmek amacıyla gelir. Kimi zaman da yanlış veya zıt bir anlamın çıkarılmasını önlemek için kullanılır. Kimi zaman ise müfesserin açıklama ile birlikte farklı bir yönüne dikkat çekmek üzere yapılır. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'de önemli bir işleve sahip olan ve kimi yerlerde i'râblı, kimi yerde de ir'âbsız olarak karşımıza çıkan tefsirî cümlelerin belâgat açısından da önemli bir katkı ve incelik taşıdığı görülmektedir. Zira tefsirî cümlelerin gelişini güzelleştiren ve anlamlı kılan temel unsur, onların söz konusu belâgî yönüdür. Bundan dolayı her birinin kendine özgü özel bir amacı bulunan ve Kur'ân-ı Kerîm'de sayıları yüzlerle ifâde edilen tefsirî cümlelerin tespiti, tercih edilme nedenleri, fonksiyonu, anlam boyutu gibi hususlar hakkında ilim adamlarının daha kapsamlı araştırmalar veya müstakil çalışmalar yapmaları gerekmektedir.

## Kaynakça


Aldemir, Halil. "Mu'tarıza Cümle ve Kur'ân'da Yer Alış Nedenleri". *Ekev Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 325-356.

Begâvî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd. *Me'âlimü't-Tenzîl*. 4 Cilt. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1418/1997.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Meraşlî. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1418/1997.

Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. *Abdusselâm Muhammaed Hârûn* (Kahire: mektebetu Hancî, ts.

Cürcânî, Ebû Bekr 'Abdulkâhir b. 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matba'atu'l-Hannacî, 1425/2004.

Çiçek, Mehmet Halil. *et-Tearif ve't-te'abir*. Beyrut: Daru'l-kutübi'l-ilmiyye, 2020.

Derviş, Muhyeddîn. *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Yemame, 1415/1994.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tefsîrü'l-bahri'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdu'l-'akli's-selîm ila mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, t.s.

Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd. *Mûsılü't-tullâb ilâ Kavâ'idi'l-i'râb*. thk. 'Abdülkerîm Mücâhid. Beyrut: Risale Yayınları, 1417/1996.

Ferâhîdî, Ebû 'Abdurrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mehzûmî, İbrâhîm es-Sâmirâî. 8 Cilt. b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Me'âricü'l-Kuds fî medârici ma'rifeti'n-nefs*. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1395/1975.

Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'ân Çeviri ve Açıklama*. çev. Abdulaziz Hatip. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ. *el-Kavâidü'l-Esâsiyye li'l-Lüğati'l-'Arabiyye*. Mısır: Darsaadet, 1355/1936.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Sırru sınâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. *Muğni'l-lebîb*. thk. Berâkât Yusûf Habbûd. Beyrut: Daru'l-Erkam bin Ebi'l-Erkam ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh. *Şüzûrü'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. 'Abdulğani ed-Dakr. Suriye: Şirketu'l-Muttehidetu li't-tevzi', ts.

İbn 'Aşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tûnîsiyye, 1404/1984.

İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbî'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1422/2001.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe, 1420/1999.

İbn Mâlik, Ebû 'Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. 'Abdillâh. *el-Elfiyye*. Beyrut: Daru İbn Hazm,1423/2002.

Kalkaşendî, Ahmed b. 'Ali b. Ahmed el-Fizârî. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Lebdî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemu'l-mustalahati'n-nahviyeti ve's-serfiyye.* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Müberred, Ebü'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber b. 'Umeyr. *el-Kâmil fi'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l Fadl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 11418/997.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusûf Ali Bedîvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.

Sabbân, Ebü'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî. *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâl-Eşmûnî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1417/1997.

Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *Islâhu'l-mantık*. thk. Muhammed Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1423/2002.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve enva'ihâ*. thk. Fuad Ali Mensûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1998.

Şimşek, Şahin. "Arap Gramerinde İ'râbta Mahalli Olmayan Cümleler". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/15 (2016), 135-152.

Tiyek, Fatih - Reyhanlıoğlu, Hilal. "Kur'ân-ı Kerîm'de Ara Cümle Olgusu ve Tefsire Etkisi". *Artuklu Akademi* 9/1 (2022), 161-177.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ân'il-mecîd*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 6. Basım, 1436/2015.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Mufassal fî sınâ'ati'l-i'râb*. thk. Ali b. Melham. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1414/1993.